կ'առնուն, եւ մարդ իր միամտութեամբը կը դատէ թէ անասուններն աւելի յարմար են բնութեան մէջ աստուածային զօրութիւնները ներկայացընելու, որոնք գերաշխարհիկ են մարդուն համար (ուսկից՝ անասնապաշտութիւն)։ Թէ յիշեալ հնագոյն կրօնները՝ աստուածութիւնը բնութեան հետ գիրկընդխառնեալ կը ներկայացընեն՝ կ'ընդունինք, ըստ որում ասով կրնան մեկնուիլ այն առաւել կամ նուազ ճոխ առասպելները, որոնց կը հանդիպինք սկիզբներն արդէն։ Սակայն կայ տիրող ձգտում մըն ալ այդ կրօններու մէջ, զոր պէտք չէ անուշադիր թողուլ. ասոնք աստուածութիւնը կը կեդրոնացընեն տեսանելի երկնքի մէջ, ուսկից կրնանք եզրակացընել թէ մարդկութիւնը մշտական բնազդով մը միտեալ է աստուածայինը միաւորապէս ըմբռնելու եւ անոր երեւոյթը կապելու վեհագոյն բանի մը, որ երբեք աչքի տակ կ'իյնայ — Երկնքի։ Հոս ալ՝ երկնակամարը մերթ, մերթ ալ անոր վրայ թաւալող արեգակը կը ստանան գլխաւոր նշանակութիւնը։ Այս պարագան ընդդէմ է հարկաւ բազմաստուածութեան, բայց դեռ աւելի ընդդէմ է պատմական այն իրողութիւնը, թէ ամէն ցեղ սեպհական միակ աստուածութիւն մը ունէր, եւ երբ ընկերական յարաբերութիւններու բերմամբ քովէ քով եկան՝ բերին միանգամայն քովէ քով իրենց աստուածութիւնը, որով բազմաստուածութեան ներքսապէս անթիւ եւ անհաշիւ դրութիւնը ծագեցաւ։ Այս երեւոյթը զգալի է մանաւանդ Եգիպտացւոց քով։

Ինչչափ որ ալ հին շրջաններու մէջ կրօնը զերծ էր բազմաստուածութենէ եւ միաստուածութիւնն էր իրական հիմը կրօնի, սակայն աստուածութիւնը տիեզերական տարրներու հետ այնչափ սերտիւ խառնուած էր, այնչափ միասնաբար զննուած եւ մտածուած անոնց հետ, որ շատ դիւրաւ՝ երկինք, արեւ, հով կամ ծով, ամէնն ալ օգեւորեալ, կրնային անջատաբար առնուիլ եւ նախկին ներքին միութիւնն ալ քայքայել։ Հետեւաբար չենք ուզեր այդ շրջանը միաստուածութիւն անուանել այլ լաւագոյն է անուանել մենաստուածութիւն, վասն զի նոյն ժամանակները “միութիւնը„ գիտակցաբար չէր հակադրուած “բազմութեան„, միութիւնը տակաւին ներքին հարկաւորութեամբ կարեւոր չճանչնալով՝ կրնար դիւրաւ բազմաստուածութեան անցնիլ։ Անոր համար որչափ աստուածականին գաղափարը բնութեան երեւոյթներու հետ սերտ կը կապուէր, այնչափ դիւրաւ առասպելները (Mythen) կը հիւսուէին ժողովրդեան երեւակայութեան մէջ, այնչափ աւելի մարդակերպ կը մտածուէր աստուածութիւնը, սեռային զոյգեր, աստուածային սերունդներ տակաւ կը յաջորդէին մէկ մէկու։

Արդ այն բնազդը, որով մարդկութիւնը միշտ զԱստուած մէկ կը մտածէ եւ կը պաշտէ՝ Ս. Գրոց եւ մեր քրիստոնէական հաւատքի լեզուաւ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ “գիտութիւնն Աստուծոյ„ զոր “Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա, զի աներեւոյթք նորա (անոր մշտնջենաւորութիւնը, զօրութիւնը եւ աստուածութիւնը) ի սկզբանէ աշխարհի արարածովք իմացեալ տեսանին (Հռոմ. Ա. 20)։

Այնուհետեւ Հեղինակը կ'անցնի աւելի փափուկ խնդիր մը շօշափելու, այսինքն թէ ինչ յարաբերութեան մէջ է քրիստոնէական կրօնը բոլոր միւս կրօնական դրութիւններու հետ։ Մենք հարկ չենք համարիր յառաջ բերել Հեղինակին խօսքերը, ըստ որում յայտնեալ քրիստոնէական կրօնն իր ամուր համոզումն է, որուն դէմ եղած ամէն բանապաշտական եւ առհասարակ ժխտողական կարծիք իբր անգիտնական կը նկատուի։

Հ. Ս. ԵՂԻԱՅԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՑՈՒՑԱԿ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ 1896—1910

(Շարունակութիւն։)

*1919. Rabot Ch. — Exploration de l'Erdschias-Dagh: La Géographie 12 (1905), 3.

*1920. Radet G. — Recherches sur la géographie ancienne de l'Asie Mineure: Rev. des ét. anciennes (Bordeaux) 6, p. 277—319.

*1921. Radonič Iovau. — Byzanz und die römisch-kath. Kirche in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Union von Florenz: Istóčnik (Sarajevo) 19 (1905), p. 4–8, 34—38 *(սերպերէն)*.

1922. Raffi. — Chent. Historický román z Rusko-Turécke Války. Napsal —. Přeložil z novo-arměnstiny (dle II. vydani) O. S. Vetti. V. Praze, 1902. 8°, p. 455. (— Ottova Laciná Knihovna, národní. Spisy pro zabavu a poučeni. Číslo spisu 199.)

1923. — — Contes persans. Bibi-Scharabani. — Les Khas-Pouches. Traduits de l'Arménien par Abgar Joannissiany. Paris, Charles Noblet, 1902. 12°, 89 p.

digitised by A.R.A.R.@

1924. — — Djélaleddin (Scénes de la vie arméno-kurde). Traduit de l'Arménien par A. Tchobanian: Rev. des Revues (1896), No. 23, p. 457—465; No. 24, p. 562—9; (1897) No. 1, p. 73—81; No. 2, p. 158—166; No. 3, p. 270—78.

1925. — — Jelaleddin. A picture of His invasion (From the Armenian of — transl. Khorene M. Antreassian): Armenia (Bost.) 2 (1906), No. 9, p. 16—28; No. 10, p. 24—34; No. 11, p. 35—40; No. 12, p. 29—33; 3 (1906) No. 1, p. 19—29; No. 2, 28—33; No. 3 (1907), p. 40—48.

1926. — — The lake of Van [Transl.] Alice Stone Blackwell: Անդ՝ 2 (1905) No. 2, p. 23—25.

*1927. Ramsay W. M. — Cilicia, Tarsus and the great Tarsus pass: Geogr. I. 22 (1903), p. 357—403.

[Քնն. Petermanns Mit. Lber. 50 (1904), p. 47f. (v. Diest).]

*1928. — — Derbe: Expositor I (1906), p. 544—60.

*1929. — — Exploration in Tarsus and the vicinity: Ath. 2 (1902), p. 764—66.

*1930. — — Impressions of Turkey during 12 years' wanderings London, Hodder, 1897. 8°, 308 p. 6 sh.

[Քնն. Ac. 51, p. 624. — Independ. 49, p. 1275.]

*1931. — — Past and present in Asiatic Turkey: Rep. Brit. Assoc. f. the adv. of sc. 76 (1906), p. 625f.

1932. — — Preliminary report presented to the Wilson Trustees on two journeys in Asia Minor, 1901 and 1902. The Aberdeen Univ Press. 8°, 13 p.

1933. — — Report presented to the Wilson Trustees. Part II. Deux jours en Phrygie. Reprinted with improvements from the Revue des études ancienne 1902. 8°, 13 p.

*1934. — — Some recent works on Asia Minor: Class. Rev. 13, p. 136—144.

*1935. — — Studies in the history and art of the Eastern provinces of the Roman empire. Ed. for the Quartercentenary of the University of Aberden. London, Kelly, 1906. 8°, 408 p.

*1936. — — Tarsus: Expositor 7, Sér. I (1906), p. 258—277, 353—369, 453—470; 2 (1906), p. 29—47, 135—160, 268—288, 365—384.

*1937. — — Tarsus and the pass of the Cilician gates: Ath. 2 (1903), p. 164—166.

*1938. — — The cities and bishophies of Phrygia: essay of the local history of Phrygia from earliest times to the Turkish conquest. Vol. I. Part. 2. West and West-Central Phrygia. Oxford, Clarendon Pr. 1897. 8°, p. XVI, 353—792 (ill.). 21 sh.

*1939. — — The geografical conditions determining history and religion in Asia Minor: Gegr. I. 20 (1902), p. 257—282.

*1940. — — The revolution in Constantinople and Turkey, a diary. London, Hodder, 1909. 8°, 340 p. 10 sh.

*1941. — — and Bell Gertrude. — The thousand and one churches. London, Hodder and Stoughton, 1909. 8°, p. XVI, 580.

*1942. — — Two Massacres in Asia Minor: Contempor, Rev. 70 (1896), p. 435—448, 457—467.

[Ցօղուածագիրը՝ Հայոց հալածանքը կը համեմատէ Դիոկղետիանոսի՝ ընդդէմ քրիստոնէից հանած հալածանքին հետ 303ին։]

1943. — — Տես Anderson J. G. C.

1944. Rapport presenté au Congrès socialiste internationale de Copenhague par le Parti Arménien „Daschnaktzoutioun" Turquie-Caucase-Perse. Genève, Rédaction du „Droschak", 1910. 8°, 31 p.

1945. — — Նոյնը անգղ. ի թարգմանուած ի թերթին The Call. Հմմտ. "Դրօշակ„ 1911, Թ. 214, էջ 23։

1946. Rapport sur l'oeuvre des comités suisses de secours en faveur des Arméniens 1896—97. Neuchatel, Attinger Frères, 1897. 8°, 56 p. Fr. —.30. Publié par le Bureau de Neuchatel.

[Հմմտ. "Հանդ. Ամս.„ 1898, էջ 124 (Հ. Գ. Մէն.)։]

*1947. Rassam Hormuzd. — Asshur and the Land of Nimrod of Nineveh an account of the discoveries made in the ancient ruins of Nineveh, Asshur, Schharvaim, Calah, Babylon ... and Van. With an introd. by R. W. Rogers. New York 1897. 8°, p. XIX, 432.

[Քնն. Biblia (Boston; Lond. Luzac) 10 (1897), p. 267f.]

*1948. — — The Tigris—Mesopotamian railway and India: As. Qu. Rev. 4 (1897), p. 11—26.

[Կենսագրականը մահուան առթիւ տես "Հանդ. Ամս.„ 1910, էջ 319։]

*1949. Ratel A. — La question de l'union et du calendrier dans l'église orthodoxe: Echos d'Or. 7 (1904), p. 91—99.

1950. Der Raub des armenischen Kirchenvermögens durch die russische Regierung: Der christl. Or. 4 (1903), p. 161—165.

1951. Rausch E. — Տես Kyriakos A. D.

1952. Rauville H. de. — Conversations avec un Jeune-Turc [Ahmed-Riza] et un Arménien [Basmadjian]: La libre parole 14 (1905), Nr. 4844.

1953. Rawnsley H. D. — The Darkend West An Appeal to England for Armenia. Keswick, T. Backwell, 1896. 8°, 70 p.

[Քնն. "Մշակ„ 1897, Թ. 26 (Հ. Ա.)։]

1954. Raynolds G. C. — Circular letter to the Friends of the Van Orphanage: Armenia (Boston) 3 (1907). Nr. 5, p. 46—48.

1955. Reader M. — Le théatre arménien à Tiflis: Bibl. univ. et Rev. suisse 6 (1897), p. 351—377.

[Քնն. "Արձագանք„ 1897, Թ. 88։]

1956. Reclus Elisee. — For Armenia: Armenia (Bost.) 3 (1906). Nr. 6, p. 3—4.

1957. Recueil de Chants Populaires arméniens. — Raccolta canzoni populari armene. 1ère Livraison 1900. Directeur: Léon Eghiasarian. Paris, Costallat et Cie., 1900. 8°, 32 p. Fr. 6.

[Քնն. "Արմէնիա" 1900, Թ. 71։ — "Արշալոյս" 1900, Թ. 82։ — "Բազմ.„ 1900, էջ 267-270։ — "Համալսար.„ 1900, Թ. 4։ — "Մշակ„ 1900, Թ. 83։ — "Մուրճ„ 1900, Թ. 4։ — "Նոր Դար„ 1900, Թ. 86, 90, 91, 97, 122։ — L'Arménie 1900, Nr. 139.]

1958. Recueil des Historiens des Croisades. Publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres. Documents Armeniens. Tome second. Documents latins et français relatifs à l'Ar-

digitised by A.R.A.R.@

ménie. Paris, Imp. Nation., 1906 in folio, p. CCLXIV+1042 4. Frcs. 60.—.

[Քննդտ. Byz. Zeit. 16 (1908), p. 511—529 (H. Hagenmayer). — Rev. de l'Or. lat. 11 (1907), p. 490—495 (J. B. Chabot).]

*1959. Régla Paul de. — Au pays de l'éspionage. Les sultans Mourad V. et Abd-ul-Hamid II. Paris, Strauss, 1902. 8°, p. 307.

1960. Reichel Karl. — Die geschichtlichen und jetzigen Verkehrswege aus dem Euphrat-Tigris-Becken nach den angrenzenden Ländern. Städtische höhere Lehranstalt zu Charlottenburg. Charlottenburg 1900. 8°, p. 20. *K* 2.—.

[Քննդտ. Petermann's Mitt. 47 (1901), p. 109 (W. Buge).]

1961. Reinecke Gertrud. — Aus einem Reisebrief: Der christ. Or. 7 (1906), p. 131—135.

[*Տփղիս-Նախիջ.-Յով:*]

1962. Report of a Conference held in St. Martins Town Hall, London, on May 19th., 1897. Information (Armenia) Bureau. [London 1897.] 8°, 40 p. Price: 3 pence International Association of the Friends of Armenia.

[Քննդտ. *"Հանդ. Ամս.„ 1899, էջ 57 (Հ. Ց. Տ.):*]

1963. Report of the Pro-Armenia movement and the Memorial to the President of the United States. (Issued by the Comitee). New-York, Ithaca, 1906. 8°, 12 p.

1964. Retour d'Orient. Paris, Au bureux de la Vérité française 1900. 8°, 31 p.

[Քննդտ. *"Հանդ. Ամս.„ 1900, էջ 254 (Հ. Ց. Տ.):*]

1965. Revues arméniennes. — Anahit (Paris), Chiraq (Alexandrié), Pazmavèp (Venise): La Revue (anc. Revue des Revues) 16 (1905), vol. 59, p. 131—133.

*1966. Rey Y. — L'Arménie et l'église arménienne: Revue cath. des revues 1897, No. 49.

*1967. Riccardo della Torre. — Il Verdi armeno. — *Հայ վէրտին (Տիգրան Չուհաճեան):* L'Avvenire d'Italia 1909, Feb. 21.

[*Հմմտ. "Արեւելք„ 1909, թ. 7047:*]

1968. Rice E. — *Տես* Rossinian N.

*1969. Richter Julius. — A history of Protestant missions in the near East. London, Olifhant 1910. 8°, p. 436. 6 d.

*1970. — — Allgemeine evangelische Missionsgeschichte. Ein Versuch. II. Mission und Evangelisation im Orient. Gütersloh, Bertelsmann, 1908. 8°, p. VIII, 320. Mk. 4.50.

*1971. — — Armenisches Greuel: Die evang. Miss. 2 (1897), p. 272—83.

*1972. — — Einführung des Christentums in Armenien (ill.): *Անդ* 2 (1897), p 241—46.

*1973. Rilly Mr. Athelstan. — Synopsis of Oriental Christianity. London? 1910.

[Places the church of Armenia „all in formal heresy".]

*1974. Ringier E. — Reisebriefe von der Orientfahrt im Juli 1910. München (Bern, Francke) 1910. 8°, 66 p., Mk. —.80.

*1975. Rinne F. — Am Ararat: Westermanns Mitteil. 84 (1898), p. 429—48.

*1976. Riseis, Giov. de — Caucaso e Asia Centrale: Ricordi di viaggio. Lanciano, Carabba, 1904. 8°, 236 p. L. 4.—.

1977. Rituale Armenorum being the administration of the Sacrements and the Breviary rites of the Armenian Church, together with the Greek rites of Baptism and Epiphany. Edited from the oldesst Mss. by F. C. Conybeare and the East Syrian Epiphany rites. Translated by the Rev. A. J. Maclean. Oxford, Clarendon Press, 1905. 8°, p. XXXV, 536. Price 21 sh.

[Քննդտ. Rev. d'hist. eccles. 7 (1906), p. 618—624 (Puniét de Dom). — Ath. 1906, I, p. 780f. — Am. J. of Th. 10 (1906), p. 360 (F. Johnson). — Riv. of Th. and Philos. 1 (1906), p. 660—63 (A. D. Hagopian). — LZ. 1906, p. 1354f. (V. S.). — DL. 1908, p. 1172—1175 (G. Rietschel). — *"Լոյս„ 1906, թ. 32 (Տէր-Յակոբեան Արք.):*]

1978. Riza Ahmed. — Agitation arménienne: Mechveret 2 (1897), No. 42—3.

*1979. Robert L. — Les églises dissidentes d'Orient: Rev. clergé 1897, No. 69, p. 237—352; 71, p. 410—422; 74, p. 109—129.

*1980. Robinson D. M. — Ancient Sinope. An Historical account w. a. Prosopographia Sinopensis and an Appendix of Inscriptions. Baltimore 1906.

*1981. Robinson J. Armitage. — *Πώρωσις* and *Πήρωσις*: Journ. of the Theol. Stud. 3 (1901), p. 81—93.

[*Ծիծեռ. Գ. 18 համարը առողի եւ հայ թարգմանութեան մէջ:*]

*1982. — — Recent work of Euthalius: *Անդ՝* 6 (1904), p. 87—90.

*1983. Robinson W. Attimore. — A monument from Tshok-Göz-Köprüköe: Proc. BA 30, p. 25—27.

1984. Rocholl R. — Orient oder Rom: Zeitschrift f. Kirchengesch. 25 (1904), p. 481—502.

[*Հայ գեղարուեստի վրայ:*]

*1985. Rogeron Gabriel. — Souvenirs d'un voyage en Orient. Tome I.—II. Paris, Picard et Fils, 1899—1900, 8°, p. 359; 399,

1986. Rogre M. L. — Les Massacres d'Arménie. Qvelqves docvments et remarqves eu l'honneur dv Svltan Abdvl-Hamid, de la civilisation Evropéenne et de l'alliance française-rvsse: Mercure de France 1896, p. 385—403.

[Clemenceau G. — Les Massacres d'Arménie *գրքին առթիւ:*]

1987. Rohmann Ludwig. — Der Fürst von Armenien: Deutsch. Volksbl. 1902, Nr. 4704.

[*Գուրգոոն Լուսինեան:*]

1988. Rohner Beatrice. — Was Jesus an Frauen zu tun vermag. Mit Anhang: Frauenelend im Orient. Frankfurt a. M., 1903. 8°, 16 p. Mk. —.15.

(Շարունակելի) Հ. Գ. ՓԻՐՀԱԼԹԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ, ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ԼՈՒՌ ԱՐՄ ՍՍՌ
digitised by A.R.A.R.@